

***bitig* Edebiyat Fakültesi Dergisi**

bitig Journal of Faculty of Letters

(Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı
İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan 2025)

Muğlalı Çivizâdelerin İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin Fikirleri Çerçevesinde Mevlevîlere ve Tasavvufa Yaklaşımı

Eyyup BOZLAKOĞLU

Öğr. Gör.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

eyyupbozlakoglu@mu.edu.tr

0009000034136713

Sebahattin SAMUR

Prof. Dr.

Erciyes Üniversitesi

samurs@erciyes.edu.tr

000000034240871X

Araştırma makalesi/Research article

Geliş Tarihi/Received: 22.01.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 12.02.2025

Atıf/Citation

Bozlakoğlu, Eyyup ve Samur, Sebahattin (2025), Muğlalı Çivizâdelerin İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin Fikirleri Çerçevesinde Mevlevîlere ve Tasavvufa Yaklaşımı, *bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan 2025, 29-52.

Bu makale iThenticate, turnitin, intihal.net programlarından biriyle taranmıştır.
This article was checked by iThenticate, turnitin or intihal.net.

Öz*

15-18. yüzyılların Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok ulamâ ailesi sayabiliriz. Bu ailelerin katkıları çerçevesinde kültürel ve bilimsel gelişmeler meydana gelmiştir. Bu safhada hem dinî hem dünyevi ilimlerde önemli katkılar sağlayan ulemâ aileleri arasında, Muğla kökenli Çivizâdeler özgün bir yere sahiptir. Osmanlı medrese sistemine yaptıkları katkılar ve kaleme aldıkları eserlerle tanınan bu aile; müderrislik, kadılık ve şeyhülislamlik gibi önemli görevlerde bulunmuş, ilim dünyasına önemli katkılar sağlamıştır. Çalışma, Çivizâde ailesinin İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) eksenindeki fikrî etkilerini, toplumsal algılar üzerindeki yansımalarını ve özellikle Çivizâde Muhyiddin Efendi'nin (öl. 954/1547) azline giden süreçte Selefi çizginin rolünü ele almaktadır. Çivizâdelerin Anadolu'daki sosyo-dinî yapıya bakışı ve tasavvufa mesafeli duruşları, özellikle şeyhülislamlik makamında tarikatlara karşı sergiledikleri tutumla dikkat çekmektedir. Ailenin Mevlevîlere yönelik eleştirileri ve tasavvufa karşı mesafeli yaklaşımları, tarihsel olarak geniş tabanlı bir sosyal destek bulamamalarında etkili olmuştur. Çivizâdelerin Tasavvufa eleştirel yaklaşımı, İbn Teymiyye'nin İbnü'l-Arabî'ye yönelik sert eleştirileriyle örtüşmektedir. İbn Teymiyye, İbn Arabî'nin vahdet-i vücud, hatmu'l-velâye ve gaybdan haber verme gibi görüşlerini Kur'an ve Sünnet çizgisinden sapma olarak değerlendirmiştir. Çivizâde ailesi, İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirileriyle bu tartışmalardaki pozisyonunu belirginleştirmiştir. Çivizâde Muhyiddin Efendi ve Ataullah Çivizâde, İbnü'l-Arabî ve Mevlevîler hakkındaki eleştirel yaklaşımlarıyla Osmanlı yönetiminde görev yaptıkları süreçte tasavvufa mesafeli bir çizgi izlemişlerdir. İbn Teymiyye'nin bidat ve hurafelerle mücadele eden sert üslubu, Çivizâdelerin de etkisiyle Osmanlı ulemasında yankı bulmuş ve sonraki kuşaklara taşınmıştır. Çalışmada, Çivizâdelerin Kadızâdeliler hareketiyle fikrî bağlantıları incelenmiş ve Selefi yaklaşımın Osmanlı toplumundaki etkileri arşiv belgeleri ile desteklenmiştir. Osmanlı tarihine dair birinci elden kaynaklar, çağdaş çalışmalar ve ansiklopedik bilgiler ışığında yürütülen çalışmada, Çivizâdelerin İbn Teymiyye çizgisindeki yerini ve Osmanlı uleması içindeki farklı konumu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, ailenin ilmî ve dinî etkileri detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur.

Anahtar sözcükler: İslam Tarihi, Tasavvuf, Çivizâdeler, Mevlevîlik, İbn Teymiyye

* Bu makale, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı – İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi Eyyup BOZLAKOĞLU'nun Prof. Dr. Sebahattin SAMUR danışmanlığında yürüttüğü *15 ve 18. Yüzyılların Meşhur Bir Ulemâ Ailesi Çivizâdeler* isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

The Approach of Çivizâdes from Muğla towards Mevlevis and Sufism within the Framework of the Ideas of İbnü'l-Arabî and İbn Teymiyye

Abstract

Numerous scholarly families existed in the Ottoman Empire between the 15th and 18th centuries. Cultural and scientific developments occurred within the framework of the contributions of these families. Among the scholarly families that made significant contributions to both religious and worldly sciences during this period, the Çivizades of Muğla origin have a unique place. Known for their contributions to the Ottoman madrasah system and the works they wrote, this family held important positions such as professorships, judgeships and Sheikh al-Islam, and made significant contributions to the world of science. The study examines the intellectual influences of the Çivizade family in relation to İbn Teymiyye (d. 728/1328) and İbnü'l-Arabî (d. 638/1240), their impact on social perceptions, and, in particular, the role of the Salafî movement in the dismissal of Çivizade Muhyiddin Efendi (d. 954/1547). The Çivizade family's perspective on the socio-religious structure in Anatolia and their distant stance towards Sufism are particularly significant in understanding their approach to religious orders, especially when they were in the status of Sheikh al-Islam. The family's criticism of the Mevlevis and their distant approach towards Sufism contributed to their lack of broad-based social support. The Çivizade family's critical approach to Sufism aligns with İbn Teymiyye's harsh criticism of İbnü'l-Arabî. İbn Teymiyye regarded İbn Arabî's views—including the unity of being, the *hatm al-walaya* and claims of esoteric knowledge—as deviations from the teachings of the Quran and the Sunnah. The Çivizade family made their position clear in these discussions with their criticism of İbnü'l-Arabî. With their critical approaches to İbn Arabî and the Mevlevis, Çivizâde Muhyiddin Efendi and Ataullah Çivizâde followed a line that kept their distance from Sufism during their term in the Ottoman administration. İbn Teymiyye's harsh style, combating heresies and superstitions, resonated with the Ottoman ulema under the influence of the Çivizâdes and continued to shape scholarly discourse in subsequent generations. This study examines the intellectual connections between the Çivizâdes with the Kadizâdeliler movement, supporting the impact of the Salafî approach on Ottoman society with archival documents. In the light of first-hand sources, contemporary studies and encyclopedic information on Ottoman history, the place of the Çivizâdes in the line of İbn Teymiyye and their different position within the Ottoman ulema were evaluated. In this context, the family's scientific and religious influences were presented in detail.

Keywords: Islamic History, Sufism, Çivizades, Mevlevî Order, İbn Teymiyye

Giriş

İslam tarihinde derin izler bırakan iki âlimden biri Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240), diğeri ise Takiyyüddin İbn Teymiyye'dir (öl. 728/1328). Her ikisi de yalnızca yaşadıkları dönemle sınırlı kalmayan, aksine sonraki yüzyıllar boyunca da yoğun tartışmalara konu olan, düşünceleri etrafında hem güçlü destekçiler hem de keskin muhalifler toplamış isimlerdir.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, tasavvuf geleneği içinde geliştirdiği fikirlerle İslam dünyasında büyük yankı uyandırmış ve geniş bir etki alanına sahip olmuştur. Tasavvuf çevrelerinde, dinî ilimlere yaptığı katkılardan dolayı kendisine *Muhyiddin* (dinî yenileyen) unvanı verilmiş ve tasavvuftaki yüksek otoritesini vurgulamak amacıyla *Şeyb-i Ekber* (En Büyük Şeyh) olarak anılmıştır. Onun en dikkat çeken görüşlerinden biri olan *Vahdet-i Vücûd* (Varlığın Birliği) anlayışı, varlık ve Allah arasındaki ilişkiye dair derin felsefi ve mistik yorumlar içermektedir. Bu düşünceler, takipçileri tarafından derin bir hikmetin ve irfanın tezahürü olarak kabul edilse de özellikle kelamcılar, Selefî âlimler ve zahirî yorumlara bağlı geleneksel din bilginleri tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. (Sancar, 2015: 113)

İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerine en sert muhalefeti gösteren isimlerin başında ise Takiyyüddin İbn Teymiyye gelmektedir. Hanbelî mezhebine mensup olan ve Selefî düşüncenin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen İbn Teymiyye, İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini bidat (dine sonradan eklenen unsurlar) olarak nitelendirmiş ve onun tasavvufi yorumlarını İslam'ın temel prensipleriyle bağdaşmaz bulmuştur. Özellikle Allah'ın sıfatları ve varlık anlayışı konularında, Selefî ekolün benimsediği zahirî (lafzî) yorumları esas alan İbn Teymiyye, İbnü'l-Arabî'yi ve takipçilerini şiddetle eleştirmiştir. Bu nedenle, İbnü'l-Arabî'yi yüceltenlerin ona *Şeyb-i Ekber* unvanını vermesine karşılık, muhalifleri onu küçümsemek için *Şeyb-i Ekefer* (En Kâfir Şeyh) şeklinde adlandırmışlardır (Akman, 2017, s. 148, 627, 676).

İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin fikirleri arasındaki bu keskin karşıtlık, sadece kendi dönemleriyle sınırlı kalmamış, Osmanlı'dan modern zamanlara kadar İslam dünyasında farklı ekollerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bir yanda tasavvufî düşünceyi benimseyen ve İbnü'l-Arabî'nin öğretilerine bağlı kalan çevreler bulunurken, diğer yanda Selefî ve Hanbelî gelenek çerçevesinde şekillenen ve İbn Teymiyye'yi rehber edinen kesimler vardır. Bu tartışmalar, İslam düşüncesinin tarih boyunca nasıl farklı yönere evrildiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir (Kılıç, 1996, s. 234; Kılıç, 1999, s. 493; İbiş, 2015, s. 70).

Elinizdeki bu makale, 15. ve 18. yüzyıllar arasında Osmanlı toplumunda önemli bir yere sahip olan Çivizâde ailesinin, dönemin ilmîye sınıfı ve toplumsal yapısı üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Özellikle İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin düşüncelerinin Osmanlı'daki yankılarını inceleyen bu çalışma, söz konusu fikirlerin Çivizâdeler aracılığıyla nasıl şekillendiğini ve yorumlandığını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı entelektüel hayatındaki tartışmaların geniş bir perspektiften değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Çalışmamızın Osmanlı tarihine dair birinci elden kaynaklar, çağdaş çalışmalar ve ansiklopedik bilgiler ile yürütülmesi amaç edinilmiştir. Çivizâdelerin İbn Teymiyye çizgisindeki yerini ve Osmanlı uleması içindeki farklı konumu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, ailenin ilmî ve dinî etkileri detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Çivizâde ailesinin önemli şahsiyetleri üzerine çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. İlk olarak, 1950 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Şerafettin Tuncay tarafından *Çivizâde Ailesi* başlıklı bir lisans bitirme tezi hazırlanmıştır. Daha sonra, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Ahmet Aydın, 2006 yılında *Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fıkahî Görüşleri* adlı yüksek lisans tezini tamamlamıştır. Doktora düzeyinde ise, 2010 yılında Gazi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Mehmet Gel tarafından *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Mubalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme* başlıklı tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar, Çivizâde ailesinin bireysel üyelerini ve onların düşüncelerini merkeze alarak incelemiştir. Ancak, bizim çalışmamız, arşiv belgeleri ışığında Çivizâdelerin tasavvufa genel bakışını ele alması ve *İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı* bünyesinde gerçekleştirilmiş olması bakımından farklı bir çerçeve sunmaktadır. Bu yönüyle, Osmanlı ilmîye sınıfındaki tasavvuf karşıtı söylemleri anlamaya yönelik önemli bir boşluğu doldurduğuna inanıyoruz.

Çivizâde Ailesi

Osmanlı Devleti'nin ilmîye sınıfında önemli bir yer edinmiş ve dönemin âlimleri arasında denge kurmak durumunda kalmış olan Çivizâde ailesi, kökenini hattat ve müderris Çivi İlyas Efendi'ye dayandırmaktadır. Aile, *Çivi* lakabını kendisinden alarak *Çivizâdeler* veya *Çivioğulları* olarak tanınmıştır. Kitap sevgisi ve ilmî çalışmalarıyla bilinen İlyas Efendi'nin bu unvanı nasıl aldığına dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, bu lakabın ona kitaplarla olan derin bağı nedeniyle verilmiş olabileceği düşünülmektedir. Osmanlı biyografi yazarı Müstakîmzâde, onun tam adını *İlyas Şehîd b. Mehmed b. İlyas b. el-Hâc Ömer* olarak kaydetmiştir (Müstakîmzâde, 1928, s. 132).

Tarihi kaynaklar, Çivi İlyas'ın Muğla'nın Milas ilçesinde uzun yıllar müderrislik yaptığını ve aynı zamanda *kesret-i kitabet* olarak adlandırılan kitap çoğaltma faaliyetiyle meşgul olduğunu belirtmektedir (Müstakîmzâde, 1978, s. 19-20).

Bu durum, onun sadece bir eğitimci değil, aynı zamanda Osmanlı ilim dünyasında yazılı kültürün yayılmasına katkıda bulunan önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Çivizâde ailesi, Osmanlı Devleti'nde farklı dönemlerde önemli medrese görevleri ve kadılık makamlarında bulunmuş, dolayısıyla dönemin ilmî ve siyasi tartışmalarında etkin roller üstlenmiştir. İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye gibi İslam dünyasında derin etkilere sahip iki önemli düşünürün takipçileri ve karşıtları arasındaki çekişmeler, Çivizâdeler için de bir sınav niteliği taşımış, ailenin farklı üyeleri bu tartışmalarda farklı konumlar almıştır. Bu durum, Osmanlı ilim dünyasındaki çeşitliliği ve dinî düşüncenin farklı mecralarda nasıl şekillendiğini anlamak açısından dikkate değerdir.

Çivi İlyas'ın Babası Mehmet Efendi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Mehmet Efendi'nin İlyas'tan başka Mustafa adında hattat olarak şöhret bulmuş bir oğlu daha vardır. Temimî'nin ifadesine göre Mustafa Efendi kardeşi İlyas vefat edince henüz yeğeni Muhiddin Mehmet dört yaşında iken kardeşi İlyas'ın eşi ile evlenmiş ve yeğenini ilim öğrenmesi için İstanbul'a götürmüştür (Temimî, 1983, s. 365).

Çivi İlyas Efendi'nin iki oğlu vardır. Bunlardan biri baş defterdarlık mevkiine kadar yükselmiş Abdi Çelebi'dir. Diğerisi ise Çivizâde ailesinin meşhur olmasında etken rol oynayan Muhiddin Mehmet Efendi'dir. Çivizâde Muhyiddin Mehmed (öl. 954/1547), dönemin kaynaklarında *Koca Çivi* olarak da bilinmiştir. Temimî'ye göre Çivizâde Muhyiddin, 881/1476-77 yılında doğmuş ve dört yaşında Milas'a gelerek ilk eğitimini âlim olan amcası Mustafa Efendi'den almıştır (Temimî, 1983, s. 538).

Eğitim hayatını İstanbul'da tamamladıktan sonra öğretmenlik mesleğine adım atan Çivizâde, Edirne'deki Beylerbeyi Medresesi'nde hocalık yaparak dikkatleri üzerine çekmiştir. Sadi Çelebi'nin vefatının ardından 21 Şubat 1539 tarihinde Şeyhülislamlık makamına atanmıştır. Bu görevde üç yıl dokuz ay süreyle kalan Çivizâde (Muhiddin Mehmet), 1542 yılında görevinden azledilmiş ve 200 gümüş maaş ile emekli edilmiştir. Onun azledilmesi, Osmanlı tarihinde Şeyhülislamların görevden alınmaması yönündeki teamülün ilk kez ihlal edilmesine yol açmıştır (Kehhale, 1957, s. 66).

Kaynaklar, Çivizâde'nin azli hakkında farklı sebepler ileri sürmektedir. Bu sebepler tasnif edildiğinde üç temel iddianın öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, Çivizâde'nin bazı mutasavvıflara yönelik olumsuz tutumuyla ilgilidir. Bu iddia, İbn Tolun, Kefevî, Müstakimzâde ve Bâlî Efendi gibi isimler tarafından dile getirilmiştir. Sofyalı Bâlî Efendi'ye göre Çivizâde, İbnü'l-Arabî aleyhine bir risâle kaleme almış ve bu risâlede İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine itiraz etmiştir. Bâlî Efendi, Çivizâde'nin bu itirazlarını *batıl garaşlara* dayalı olarak değerlendirmiştir. Ona göre, böyle bir sıfat taşıyan kişinin fetva makamında bulunması uygun değildir. Bu nedenle Allah, onu bu "yüce ve şerefli makam"dan azlederek cezalandırmıştır (Şeyh Bâlî es-Sofyavî, t.y, vr. 54'a).

İbn Tolun'a göre, Kanunî'nin Kazvin seferine çıktığı gün, yani 20 Haziran 1541 tarihinde, Muhiddin Mehmet Çivizâde, 200 akçe maaşla fetva makamından azledilmiş ve emekliye ayrılmıştır. Bu azlin

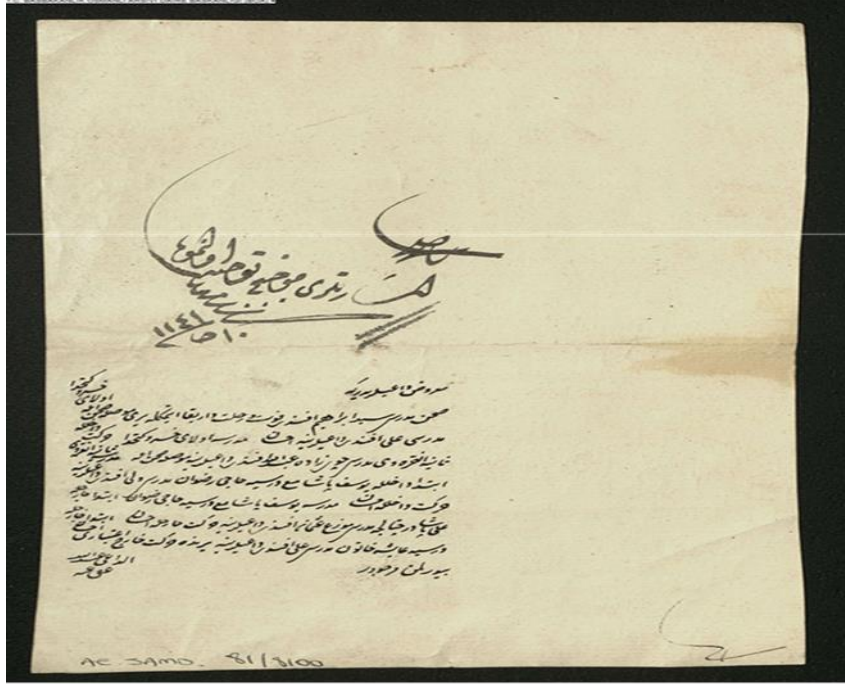
sebebi olarak, Çivizâde'nin Osmanlı toplumunun çoğunluğunun bağlı bulunduğu Arabî'yi kabul etmemesi, beraberinde Mevlevîlere karşı sert tutum sergilemesi gösterilmektedir. Bu durum, Kanunî'nin, Çivizâde'nin tutumundan dolayı rahatsızlık duymasına ve nihayetinde görevden alınmasına yol açmıştır (Gel, 2010, s. 66).

Çivizâde, *çuka*, mest üzerine mesh çekme ve (para) vakfı gibi konularda ulemanın görüşlerine karşı çıkarak farklı görüş ileri sürmüştür. Bu muhalefetini daha da ileriye taşıyarak, Şeyhül-Ekber Muhyiddin el-Arabî ve Celâleddin er-Rûmî vb. zâtların aleyhine görüş bildirdiği ve bu sebeple Ulemâ makamından görevden alındığı belirtilir (Müstakîmzâde, 1978, s. 22, 23).

Bu üç meseleyi merkeze aldığımızda toplumun yapısı ve yönetimin tutumu arasında kalmış bir ailenin kendi fikirleri sebebiyle veya buldukları makamlarda sarf ettikleri mücadele sebebiyle görevden uzaklaştırıldıkları ortaya çıkmaktadır.

Çivizâde Muhyiddin Mehmed'in nisbesi, Menteşe vilayetinde doğması sebebiyle kaynaklarda Menteşevî ve Rûmî olarak geçerken, Temimî, doğum yerini Menteşe'ye bağlı Milas kasabası olarak belirtmiş ve nisbesini *el-Mîlâsî* şeklinde kaydetmiştir (Müstakîmzâde, 1978, s. 19, 20).

Bu zatın iki evladı vardır. Biri kendisi gibi meşhur olmuş şeyhülislam Mehmet'tir. Diğeri adını bilmediğimiz kızıdır. Bu kızın Şeyhülislam Hamid Efendi ile evlendiğini görmekteyiz. Oğlu olan şeyhülislam Mehmet ki bu zat Sunullah Efendi'nin kızı ile evlidir. Mehmet Efendi'nin de iki çocuğu olmuştur. Bunlardan birisi Ataullah Çivizâde, diğeri ise Ümmügülsüm adında bir kız çocuğudur. Ataullah Efendiden sonra bu ailenin inkıtaya uğradığını görmekteyiz (Tunçay, 1950, s. 5-7). M. Cavit Baysun ise Çivizâdeler'i, "birçok ilim adamı yetiştirmiş ünlü bir Türk ailesi" olarak tanımlamaktadır (Baysun, 1997, s. 438, 439). Çivizâde ailesine mensup şahısların kadılık, Şeyhülislamlık, müderrislik gibi görevlerde bulduklarını daha önce ifade etmiştik. Bu iddiamızı bir arşiv örneği ile zenginleştirmek istiyoruz.

Görsel 1: Başbakanlık Arşiv – Fi evasıt-ı C. 1130/12-21 Mayıs 1718.

Paylaşmış olduğumuz bu arşivde geçen bilgiler Abdullah Çivizâde'nin Sahn-ı Seman Medresesine Müderris olarak atandığının kanıtıdır (10 Ca 1141 / 14 Ocak 1726). Bu Arşiv bilgisinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin birçok ilmiye kadrolarında görev yapmış Çivizâde aile bireyleri mevcuttur. Dolayısıyla Çivizâde, Muhiddin ve diğerleri bir ilim adamı ailesinin kurucusu değil, akademik bir geleneği sürdüren önemli bir üyesi konumundadır. Ailenin müftülük makamına ulaşan tek mensubu olan Çivizâde'nin (Muhiddin Mehmet) gerçekleştirdiği yenilikler, sadece kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, oğlunun ve kendisinden sonra gelen aile fertlerinin kariyerlerini de şekillendirmiştir. Onun izinden giden üç *Çivizâde*, onun yolunu takip ederek önemli makamlara ulaşmış; biri Şeyhülislam, biri Rumeli Kazaskeri, bir diğeri ise Rumeli rütbesiyle Anadolu Kazaskeri olmuştur (Tunçay, 1950, s. 25).

Çivizâde ailesi, 18. yüzyıla kadar çok sayıda tanınmış ilim insanı yetiştirmiştir. Ancak bu tarihten itibaren aile adının önemli bir şahsiyetle anıldığına rastlanmamaktadır.

Çivizâdelerin Tasavvufa Yaklaşımı

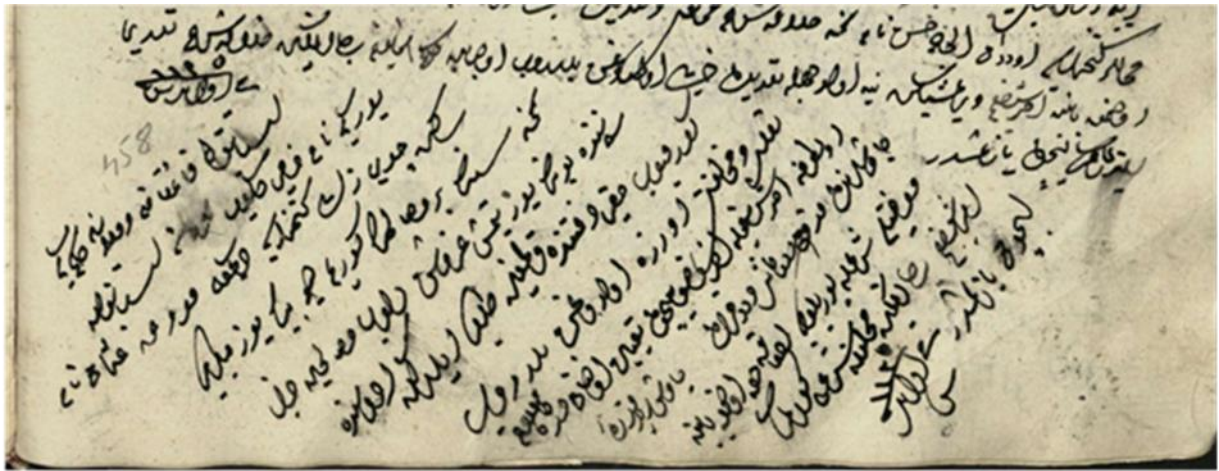
Çivizâde ailesinin ilk şeyhülislamı Muhyiddin Çivizâdeyi tasavvufa ve Mevlevîlere mesafeli yaklaşımı ile tanımaktayız. Bu meselenin nedenini kendisinin bir fıkıh âlimi olması ve selef ekolüne sahip İbn Teymiyye'nin fikirlerine yakın olması ile açıklayabiliriz. Bir diğer aile mensubu Ataullah Çivizâde'nin tasavuf çevrelerine mesafeli duruşunu gösteren önemli olay ise onun bir Bektaşî şeyhiyle yaşadığı tartışmadır. Osmanlı arşiv belgelerine göre, Ataullah Çivizâde, görev yaptığı dönemde tasavvufi

akımlara ve özellikle Vahdet-i Vücûd anlayışına yönelik eleştirileriyle bilinmekteydi. Bu düşünce yapısı, onu dönemin mutasavvıflarıyla sık sık karşı karşıya getirmiştir (Gel, 2010, s. 245-247).

Rivayete göre, Ataullah Çivizâde, bulunduğu bir toplantıda Bektaşî geleneğinden gelen bir şeyhle fikir ayrılığı yaşamış ve İbnü'l-Arabî'nin öğretilerinin Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerini sorgulamıştır. Bu tartışma sırasında, Çivizâde, Vahdet-i Vücûd anlayışının yanlış yorumlandığını ve halkı yanlış yönlendirdiğini savunmuştur. Arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre, bu tartışma neticesinde şeyh ve müritleri Çivizâde'nin görüşlerini sert bir dille eleştirmiş ve onun Selefî düşünceye yakın tutumunu Osmanlı'nın geleneksel ilmîye anlayışına aykırı bulmuşlardır.

Bu olay, Çivizâdelerin sadece ilmî alanda değil, Osmanlı'nın sosyal ve kültürel yapısında da belirgin bir etki bıraktığını göstermektedir. Tasavvufa mesafeli duruşları, onları bazı çevrelerde saygın bir konuma getirirken, tasavvufi geleneğe bağlı gruplarla sürekli fikir çatışması yaşamalarına da neden olmuştur. Bu tür tartışmalar, Osmanlı'daki farklı dinî ve düşünsel akımların birbiriyle nasıl etkileşim içinde olduğunu ve ilmîye sınıfı içerisindeki dengelerin nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir (Fi evasıt-ı C. 1130 / 12-21 Mayıs 1718).

Görsel 2: Başbakanlık Arşiv – 10 Ca 1141/14 Ocak 1726.

Eski Anadolu Kazaskeri Çivizâde Ataullah Hakkında Hüküm: Uygunsuz Sözleri Sebebiyle Sürgün

Sabık Anadolu Kazaskeri Mevlâna Çivizâde Ataullah'ın, ilmîye sınıfına ve itibarlı âlimlere yakışmayan uygunsuz sözler sarf etmesi sebebiyle cezalandırılması gerektiği karara bağlanmıştır. Bu durum, Şeyhülislam ve Müftü'l-Enâm Mevlâna Abdullah Efendi'nin işaretleri doğrultusunda değerlendirilmiş ve kendisine ibret-i âlem olması amacıyla sürgün cezası uygulanmasına hükmedilmiştir. Mevlâna Çivizâde Ataullah, ilmîyeye yaraşmayan ifadeler kullanarak âlimler arasında huzursuzluğa yol açtığından, arpalığı olan Mihaliç'e gönderilmesi ve orada ikamet etmesi

ferman olunmuştur. Sadrazam ve Vekil-i Mutlak Vezirim Mustafa Paşa'ya, bu hükmün derhal infaz edilmesi için gerekli talimatlar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda “Dergâh-ı Muallâ çavuşlarından tayin edilen görevlilerin eşliğinde sefineye binerek Mihaliç'e varman ve orada ikamet etmen gerekmektedir. Ferman gereğince, bu hükmün derhal icrasına başlanacaktır” denmiştir (Fi evasıt-ı C. 1130 / 12-21 Mayıs 1718).

Ataullah Çivizâde meselesinde de görüldüğü üzere; Çivizâdelerin tasavvufa yönelik bu mesafeli duruşları hem Osmanlı medrese sistemi hem de ulema sınıfının geneline kıyasla farklılık arz etmiş ve bu durum, Osmanlı toplumunda ilerleyen yüzyıllarda tasavvufa bakışı önemli ölçüde etkilediği düşünülmektedir.

Osmanlı Geleneğinde Tasavvufî Anlayışın Arka Planı

Osmanlı geleneğinde kuşkusuz tasavvuf düşüncesinin temelini İbnü'l Arabî fikirleri oluşturmaktadır. Osmanlı sosyal yapısına İbnü'l Arabî fikirlerinin giriş süreci ve tarihi arka planı şu şekilde olmuştur; İbnü'l-Arabî'nin öğretisi, Anadolu Selçuklu Devleti'nde yakın talebesi Sadreddin el-Konevî aracılığıyla etkili olmuş ve buradan Osmanlılara taşınmıştır. Osmanlı döneminde hem ulema hem de sufi çevreler tarafından benimsenen bu düşünce, özellikle Dâvud-ı Kayserî (öl. 1350) gibi âlimler aracılığıyla yayılmıştır. Osmanlı'nın erken dönem âlimlerinden olan Dâvud-ı Kayserî, İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini benimseyerek *Fusûsü'l-Hikem* adlı eserine bir şerh yazmıştır (Bayraktar, 1988, s. 7–24). Uzunçarşılı'nın da ifade ettiği husus Orhan Gazi'nin yaptırdığı iznik Medresesinin ilk müderrisi Davud-u Kayserî'dir (Uzunçarşılı, 2022, s. 1). Aynı zamanda Davud-u Kayserî'nin eserine haşiye yazmış olan dönem âlimlerinden şeyh Bedrettin de İbnü'l-Arabî öğretisini benimsemiş ilk dönem kişilerindendir (Ocak, 1999, s. 159). Osmanlı'da yine yukarıda zikrettiğimiz âlimlerin dışında Molla Fenari, Yazıcıoğlu Şeyh Mehmet Efendi, Beyazıt-ı Rumi, İdris-i Bitlisi gibi âlimlerde İbnü'l-Arabî takipçileri arasında zikredilebilir (Gel, 2010, s. 238). Bâli Efendi'nin söylediklerine bakacak olursak, *Mevlânâ Fenârî*, *Mevlânâ el-Arab* (Hatibzâde), *İbnü'l-Efdal* (Efdalzâde), *Ali Çelebi* (Zenbilli), *İbn Kemalpaşa* (Kemalpaşazâde) ve *İbn Bahâeddin* (Bahâeddinzâde) gibi çoğu Şeyhulislam olan Osmanlı uleması, İbnü'l-Arabî'nin “İnancının sıhhatine ve ilimdeki yetkinliğine ve irfan sahibi olduğuna” dâir fetvâ veren âlimlerdendir (Gel, 2010, s. 240). Bu anlayış, bazı âlimlerin görüşlerini ve tasavvuf çevrelerinin sufi yaklaşımlarını derinden etkilemiştir. Ocak, Osmanlı tasavvuf düşüncesinin genel olarak *vahdet-i vücûd*'cu bir karaktere sahip olduğunu ve bu anlayışın şekilleniş kaynağının İbnü'l-Arabî'nin eserlerine dayandığını belirtmektedir. (Ocak, 1999, s. 131).

Bu açıdan bakıldığında, 15. ve 16. yüzyılların bazı Osmanlı padişahlarının, İbnü'l-Arabî'nin anlayışı ve tasavvuruna karşı ılımlı bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet'in, vahdet-i vücûd temelli bir tasavvuf anlayışına sahip olan *Bayramî Tarikatı*'na mensup Akşemseddin

ile yakın ilişkisi bilinmektedir. Benzer şekilde, Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethettiğinde, vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen ünlü mutasavvıf Gülşeni'ye Memlûk devlet adamlarından daha fazla ilgi göstermiş ve ona bir zâviye tahsis etmiştir (Gel, 2010, s. 242).

Benzer şekilde, Kanuni Sultan Süleyman, babası Yavuz Sultan Selim'in yaptırdığı İbnü'l-Arabî Camii'nin ilk imamı olan Şemseddin İbn Tolun'dan (öl. 1546) bir talepte bulunmuştur. İlginçtir ki, İbn Tolun, İbnü'l-Arabî'ye olumlu bir bakış açısına sahip olmayan bir isimdir. Kanuni, 1532 yılında ondan bir İbnü'l-Arabî biyografisi yazmasını istemiştir. İbn Tolun ise, uysal bir kişiliğe sahip olduğundan bu talebi reddetmemiş ve *el-Nutku'l-Munbi an Tercemeti's-Şeyh Muhyiddin İbn Arabî* adlı, methiye niteliğinde bir eser kaleme almıştır. Bu örnekler açıkça göstermektedir ki, 16. yüzyılın ortalarına kadar İbnü'l-Arabî'nin düşünceleri, Osmanlı ulemâsı, çeşitli tasavvuf çevreleri ve siyasi otorite nezdinde etkili olmuş, karşı çıkılmak bir yana, Osmanlı tasavvuf anlayışının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır (Gel, 2010, s. 243).

Osmanlı'da, 15. yüzyıldan itibaren İbnü'l-Arabî'nin fikirlerine yönelik yaygın olumlu algının yanı sıra, Osmanlı ilmîye sınıfı ve bazı tasavvuf çevrelerinde bu görüşleri inanç ve anlayış açısından kabul etmeyenlerin varlığı da bir gerçektir. Örneğin, Mehmed el-Bergamavî (öl. 1474), İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirileriyle bilinen ve bu görüşlere daha sert bir şekilde karşı çıkan isimlerdendir. Ayrıca, Anadolu'da bir dönem bulunan ve İbnü'l-Arabî'nin anlayışını benimseyen Kâfiyeci, eğitimini tamamladıktan sonra gittiği Mısır'da fikir değiştirerek İbnü'l-Arabî'yi *kâfir* ile itham etmiş ve karşıt bir duruş sergilemiştir (Özen, 2005, s. 313).

Bu anlayış değişikliği ve İbnü'l-Arabî'nin fikirlerine yönelik eleştiriler, büyük ölçüde Arap dünyasının veya Arap ilmî geleneğinin etkisini yansıtmaktadır. 15. yüzyılda İbnü'l-Arabî'ye eleştirel yaklaşan Osmanlı ilim adamlarından biri de Kutbuddinzâde'dir (öl. 1480). Kutbuddinzâde, İbnü'l-Arabî'yi küfürle itham etmek bir yana, ona saygı göstermiştir. Ancak, İbnü'l-Arabî'nin Firavun'un imanına ve cehennem azabının belirli bir süre sonra sona ereceğine dair görüşlerine açıkça karşı çıkmıştır (Özen, 2005, s. 318, 319).

Başka bir açıdan değerlendirildiğinde, Kutbuddinzâde, İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini devam ettiren Ekberiyeye mektebinin görüşlerini de benimsemiştir (Öngören, 2003, s. 163). Bu safhada İbnü'l-Arabî'nin öğretilerine karşı çıkan tasavvuf çevrelerinin başında, muhtemelen Kutbuddinzâde'nin de mensubu olduğu Zeyniyye tarikatı gelmekteydi. İbnü'l-Arabî'nin öğretilerine bağlı olan Akşemseddin, 1452 yılında, İbnü'l-Arabî'nin *tevhid-i zâti* ve *fenâ* doktrinlerine ilişkin bazı çağdaş tasavvufçuların karşıt görüşlerini işittiğini ve bu muhalefetin başını Şeyh Abdürrahim ile ona tabi olanların çektiğini belirtmiştir (Özen, 2005, s. 318).

Bu anlayışı benimseyenler, Zeyniyye tarikatının mensuplarıdır. Tarikatın kurucusu Zeynüddin el-Hafî'nin (öl. 1434), İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* doktrini *bâtıl* olarak nitelendirmesi ve *hatmü'l-velâye* ile *Firavun'un imanı* gibi görüşlerine itibar etmemesi, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır (Özen, 2005, s. 318-324). Zeyniyye tarikatının mensuplarının, özellikle Şeyh Abdürrahim (Abdürrahim er-Rûmî el-Merzifonî, öl. 1461) gibi isimlerin İbnü'l-Arabî'nin öğretilerine karşı eleştirilerde bulunmaları beklenen bir durumdur. Ancak Zeyniyye'nin bu tavırları arasında, özellikle Şeyh Abdürrahim'in müridi olan ve İbnü'l-Arabî öğretisine güçlü bir şekilde karşı çıkan Sirâceddin el-Kayserî (öl. 1452) önemli bir yer tutmaktadır. Sirâceddin el-Kayserî, İbnü'l-Arabî'ye duyduğu saygı nedeniyle hocası Molla Fenârî'yi eleştirecek kadar ileri gitmiş ve İbnü'l-Arabî karşıtı bir sufi olarak, "İbnü'l-Arabî karşıtı polemiğin fiili kurucusu" kabul edilen İbn Teymiyye'ye hayranlık duymuştur (Özen, 2005, s. 325).

Bu bilgilerden şu sonuç çıkarılabilir: En azından Sirâceddin el-Kayserî örneğinde olduğu gibi, 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da görülen İbnü'l-Arabî karşıtları, İbn Teymiyye'nin düşüncelerinden etkilenmiş olmalıdır. Diğer bir deyişle, selefî bir görüşe sahip olan İbn Teymiyye'nin İbnü'l-Arabî hakkındaki fikirleri, 15. yüzyılda bazı Osmanlı ilmî ve dinî çevreleri üzerinde etkili olmaya başlamış gibi görünmektedir (Gel, 2010, s. 245-247).

Tarih boyunca İbn Arabî'nin fikirleri, çeşitli dönemlerde yaşamış birçok âlim tarafından eleştirilmiş veya kabul edilmiştir. İbn Arabî'ye karşı çıkanlar arasında, Ali el-Bekrî (öl. 724/1324), İbn Cem'â (öl. 733/1333), Sâ 'düddin et-Teftâzânî (öl. 792/1390), İbn Hayyât (öl. 811/1408), Ebû Zur 'a (öl. 826/1423), Nebî es-Sinobî (öl. 936/1529) ve Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) gibi pek çok önemli isim yer almıştır. Bu âlimler, İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd, hatmu'l-velâye ve benzeri tasavvufî fikirlerini sistemli bir şekilde eleştirmişlerdir.

Yukarda ismi geçen âlimlerin eleştirileri arasında en etkili ismin kuşkusuz Takiyyüddin İbn Teymiyye olduğu görülmektedir. İbn Teymiyye'nin, İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini ölümünden sonra sistematik bir şekilde eleştiren ilk âlimlerden biri olması, bu tenkitlerin onunla özdeşleşmesine neden olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin vefatından yaklaşık bir asır sonra Harran'da doğan ve ömrünün büyük bir kısmını onun türbesinin bulunduğu Şam'da geçiren ünlü Hanbelî âlim İbn Teymiyye, sert, tavizsiz ve eleştirel yaklaşımıyla yalnızca kendi dönemini değil, sonraki çağları da derinden etkilemiştir. İbn Teymiyye, özellikle vahdet-i vücûd nazariyesi, *hatmu'l-velâye*, *ricâlu'l-gayb*, *Firavun'un imanı*, *putlara ibadet*, *gaybdan haber verme* ve *hurûfîlik* gibi konuları ele almış ve bu meselelerde İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini Kur'an ve Sünnet çizgisinden sapma olarak görmüştür. Bu görüşlerini keskin bir üslupla eleştiren İbn Teymiyye, İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî yaklaşımlarını reddederek bu

eleştirileriyle hem çağdaşları hem de sonraki dönemlerdeki Selefî düşüncenin temel taşlarından biri haline gelmiştir (Kara, 1987, s. 41-43; Kara, 2008, s. 25).

İbn Teymiyye, bidat ve hurafelere karşı yürüttüğü amansız mücadele ile halkın ilgisini çekmiş ve geniş kitleler üzerinde derin bir etki bırakmıştır. İyiliği emredip kötülükten sakındırma ilkesi doğrultusunda tavizsiz bir duruş sergileyen İbn Teymiyye, Selefî düşüncenin savunucusu olarak yalnızca kendi çağında değil, sonraki dönemlerde de güçlü bir etki alanı oluşturmuştur (Koca, 1999, s. 393).

İbnü'l-Arabî'nin yanlış olduğuna inandığı tüm fikir ve uygulamaları eleştirmekten çekinmeyen İbn Teymiyye, bu görüşlerle mücadeleyi temel bir görev olarak benimsemiştir. Bidatlere karşı kararlı ve uzun soluklu bir duruş sergileyen İbn Teymiyye, eleştirel yaklaşımını Selefî düşüncenin ilkeleriyle harmanlayarak yalnızca kendi döneminde değil, sonraki kuşaklarda da etkisini sürdüren bir şahsiyet haline gelmiştir (Yalçın, 2019, s. 142).

Arap ilmî geleneğinin bir yansıması olarak, İbn Teymiyye gibi Hanbelî-selefî âlimlerin ve diğer Arap âlimlerinin, özellikle İbnü'l-Arabî ile ilgili görüşlerinin, İstanbul merkezli Osmanlı ilmî ve dinî çevrelerinde etkili olmaya başladığı süreç, bazı araştırmacıların belirttiği gibi, giderek ivme kazanan bir etkileşim süreci olarak ortaya çıkmıştır (Gel, 2019, s. 254). Yavuz Sultan Selim'in 1516-1517 yıllarında gerçekleştirdiği Mısır seferi, Arap coğrafyasının büyük bir kısmının Osmanlı topraklarına katılmasıyla önemli bir dönemeç oluşturmuştur. Bundan önceki dönemde ise etkileşim, Kâfiyeci örneğinde olduğu gibi, genellikle tahsil veya başka amaçlarla Arap coğrafyasına giden ve gelen âlimler aracılığıyla sınırlı bir düzeyde gerçekleşiyordu (Lekesiz, 2000, s. 166).

Ancak bu yeni dönemde Osmanlılar, söz konusu coğrafyadaki entelektüel mirasla daha yakından tanışma fırsatı bulmuş, aynı zamanda bu bölgelerde yaşayan Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî gibi farklı mezheplere mensup Müslümanlara kendi yönetimlerini meşru kılmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca, Türk ve Arap âlimleri İstanbul, Kâhire veya Şam gibi entelektüel merkezler arasında serbestçe dolaşabiliyorlardı. Bu koşullar altında etkileşim, çok daha geniş ve çok boyutlu bir şekilde gerçekleşmiş olmalıdır (Altınay, 2000, s. 59, 60).

Osmanlı'da 16. yüzyılda İbnü'l-Arabî'ye yönelik tartışmalar, özellikle Yavuz Sultan Selim'in Arap coğrafyasını fethetmesiyle önemli bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Şükrü Özen, Osmanlı'daki İbnü'l-Arabî tartışmalarını incelediği çalışmasında, İbn Teymiyye'nin fikirlerinden doğrudan bahsetmese de benzer bir noktayı vurgulamaktadır. Bu fetihle birlikte, Osmanlı ulemâsı, İbnü'l-Arabî mirasının da dâhil olduğu geniş Arap entelektüel geleneği kendi entelektüel dünyalarına dâhil etmiş ve Arap coğrafyasındaki İbnü'l-Arabî'ye yönelik baskın olumsuz görüşler bu bağlamda tartışılmaya başlanmıştır (Gel, 2010, s. 272). Bu fikirler, Anadolu'ya ve Osmanlı başkenti İstanbul'a

taşınmış ve önceki olumlu yaklaşımların aksine, İstanbul'da İbnü'l-Arabî karşıtlığı, özellikle ulemâ ve vaizler arasında destek bulmuştur (Özen, 2005, s. 334).

Osmanlı geleneğinde yukarıda zikrettiğimiz malumatlar çerçevesinde İbnü'l Arabî anlayışına muhalif söylemlerin ilk serencamları olarak değerlendirilebiliriz. Dahası toplumsal algıda bir inanç tasavvuru hangi konjonktüre göre şekil almıştır? İbnü'l-Arabî öğretisi, Osmanlı toplumunda derin ve çok katmanlı bir etkiye sahip olmuştur. Anadolu Selçuklu devleti üzerinden Osmanlı'ya taşınan bu tasavvufî anlayış, özellikle vahdet-i vücûd doktriniyle 16. ve 17. yüzyıllar arasında Osmanlı ilmî ve tasavvufî çevrelerinde baskın bir yer edinmiştir. Osmanlı pâdişahlarının kimi zaman bu öğretiye destek veren tutumları, ulemâ ve sûfiler arasındaki yayılımını hızlandırmıştır. Ancak 15. yüzyıldan itibaren, özellikle Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrasında, Arap coğrafyasındaki selefi ve Hanbelî karşıtlıkların etkisiyle Osmanlı ilmî zihniyetinde İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirel bir yaklaşım da ortaya çıkmıştır. Bu karşıtlık, Osmanlı düşünce dünyasında sadece tasavvufî tartışmaları değil, aynı zamanda toplumsal ve entelektüel dengeleri de şekillendirmiştir. Vahdet-i vücûd ekseninde gelişen bu tartışmalar, tasavvufun Osmanlı toplumundaki yeri ve dinî söylemlerin toplumsal algı üzerindeki etkisini belirleyen ana unsurlardan biri olmuştur. İbnü'l-Arabî'ye dair oluşan muhalefet, onun düşüncelerini tamamen reddetmekten ziyade, özellikle cehennem azabı veya Firavun'un imanına dair yorumlarında yoğunlaşmış; bu da farklı ekollerin kendi inanç ve bilgi anlayışlarını nasıl inşa ettiğini göstermiştir (Gel, 2010, s. 270, 271).

Sonuç olarak, Çivizâdelerin Osmanlı toplumunda tasavvufa yaklaşımını belirleyen tarihi arka plan yukarıda zikrettiğimiz bilgiler ışığında şekillenmiştir. Bu malumatlar arasında toplumsal ve Osmanlı yönetimindeki kabuller arasında Çivizâdeler farklı bir yerde konumlanmışlardır. İbnü'l-Arabî öğretisinin Osmanlı'daki serüveni, sadece bir tasavvufî görüşün yayılımından ibaret değildir. Bu süreç, Osmanlı'nın entelektüel ve dinî çeşitliliğini, farklı coğrafyalarla kurduğu kültürel etkileşimlerin boyutlarını ve bu etkileşimlerin toplum algısına yansımalarını anlamak için önemli bir pencere sunmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin düşünceleri etrafında şekillenen tartışmalar, Osmanlı'daki fikirsal dönüşümlerin ve farklı düşünce sistemlerinin müzakeresinin bir yansımasıdır. Bu durum, Osmanlı'daki inanç ve düşünce yapılarının konjonktürel olarak nasıl değişebildiğine dair çarpıcı bir örnektir.

Çivizâdelerin İbnü'l-Arabî Anlayışına İbn Teymiyye'nin Fikirleri İle Karşı Çıkması

Osmanlı ilmî geleneğinde İbnü'l-Arabî öğretilerine karşı muhalefetin şekillenmesinde Sa'dî Çelebi ve İbrâhim el-Halebî ile birlikte önemli bir rol oynayan âlimlerden biri şüphesiz Koca Çivi'dir (Burada kastedilen Çivizâde, Çivizâde ailesinin ilk Şeyhülislamı Muhyiddin Mehmet Efendi'dir). Mehmet Efendi, tıpkı bahsedilen diğer âlimler gibi ilmîye sınıfının en yüksek kademelerinde görevde olduğu

dönemde, *zendeka*, *ilhad* ve *küfür* suçlamalarıyla İbnü'l-Arabî'ye ve onun anlayışına karşı çıkmıştır. Çivizâde'nin karşıt görüşleri, bazı fetvâları ve risâleleriyle ortaya çıkmış, bu görüşler hem onu destekleyenler hem de karşı çıkanlar arasında tartışmalara yol açmıştır. Örneğin, Çivizâde'nin görüşlerini savunan Sinobî, "efdalü'l-ulemâ müftü'ü'z-zamân Çivizâde, İbnü'l-Arabî'nin küfür ve ilhadına hükmetti" şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır. Öte yandan, Çivizâde'nin görüşlerine katılmayan Kâdirî Çelebi ise, Çivizâde'nin müftülük döneminde, "meşâyih-i kirâma ve onların geniş mücâhedeleri, parlak müşâhede nurları ve farklı bölgelerden gelen ulemâ-i izâmın yollarını takip etmelerine rağmen, zendeka ve ilhad ithamında bulunduğunu" ifade etmiştir (Gel, 2010, s. 266).

Çivizâde'nin en büyük muarızlarından biri olan Sofyalı Bâlî Efendi, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'yi *tekfîr* ettiğini belirterek, ona karşı yazdığı Müşkilâtü'l-Fusûs adlı eserinde bu durumu ele almıştır (Şeyh Bâlî es-Sofyavî, n.d., p. 52). 16. yüzyılda yaşamış Arap müellifi İbn Tolun, Çivizâde'nin, Osmanlı halkının büyük bir kısmının (gâlibü'l-ervâm) kabul ettiği İbnü'l-Arabî öğretisini reddettiğini belirtmiştir. Ayrıca, Kâtip Çelebi de İbrâhim el-Halebî'nin, İbnü'l-Arabî'yi tekfir ettiği *Ni'metü'z-Zerî'a fî Nusreti's-Şerî'a* adlı eserini referans göstererek, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı sergilediği tutumu tespit etmiştir (Kâtip Çelebi, 1972, s. 1264).

Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı gösterdiği sert muhalefetin arkasındaki sebepler, Osmanlı ilmî düşüncesinde önemli bir yer tutar. 16. yüzyılın ilk yarısında, İbnü'l-Arabî'yi *küfür*, *zendeka* ve *ilhad* gibi ağır suçlamalarla suçlayan Çivizâde, bu tutumunu, onun tasavvufî anlayışına karşı duyduğu derin eleştirilerle temellendirmiştir. İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* öğretisi, Osmanlı tasavvuf düşüncesinde geniş bir etki alanı bulmuşken, Çivizâde'nin neden bu kadar sert bir muhalefet gösterdiği sorusu, Osmanlı ilmîye sınıfının yapısını anlamak için önemlidir. Çivizâde, *rivayetçi* bir ilmî zihniyete sahipti ve fikhî meselelerde bu anlayıştan ödün vermemiştir. Bu zihniyetin gereği olarak, müctehidlerin görüşlerinin yorumlanmasına bile katlanamayacak derecede *lafzî* bir yaklaşım benimsemiştir. Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle, Çivizâde için *Tarik-i Nazar* (ulema ve sûfilerin izlediği yol) ve *Tarik-i Tasfiye* (temizlenme yolu) gibi tasavvufî öğretiler, onun düşünce biçimiyle örtüşmemekteydi. Bu da Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'nin öğretisini reddetmesinin temel sebeplerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Kâtip Çelebi, 2001, s. 301).

Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı gösterdiği sert muhalefetin temelinde, *ehl-i zâhir* ile *ehl-i bâtın* arasındaki yöntem ve anlayış farkı yatmaktadır. Bu karşıtlık, sadece genel bir mesele olmanın ötesinde, Çivizâde ve İbnü'l-Arabî'nin kişisel özelliklerine dayalı bir boyut taşımaktadır. İbnü'l-Arabî, *Şeyhü'l-Ekber* unvanıyla tanınan, dinin zâhirî hükümleriyle çelişiyormuş gibi görünen tasavvufî yorumlar yapan sıradışı bir mutasavvıftır. Çivizâde ise, ilmî yaklaşımı, tasavvuf anlayışı ve

etkilendiği düşünceler açısından tam tersi bir duruş sergileyen, dinin zâhirî yönlerine son derece bağlı ve bu konuda daha katı bir âlimdir. Bu iki figür arasındaki karşıtlık, her iki düşünürün sahip oldukları kişisel ve entelektüel özelliklerle şekillenen bir teorik temele dayanmaktadır. Ancak, bu teorik temelin tek başına İbnü'l-Arabî'nin öğretisinin, ortaya çıkmasından üç yüz yıl sonra 16. yüzyılda yeniden karşıt bir tutumla karşılaşmasını açıklamak için yeterli değildir. Bu muhalefetin arkasında, İbnü'l-Arabî'nin öğretilerinin Osmanlı toplumunda yayılmasının ve bazı sûfi çevrelerin bu öğretiler üzerinden dinî ve sosyal problemlere yol açmasının etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı gösterdiği sert muhalefetin hem kişisel hem de toplumsal faktörlerin bir araya gelmesiyle şekillendiği söylenebilir (Ocak, 1999, s. 251-318).

Yavuz Sultan Selim'in Arap coğrafyasını fethetmesinin ardından, İbnü'l-Arabî'nin öğretilerinin *zendeka* ve *ilhad* olarak nitelendirildiği ve halkı *dalâlete* sürüklediği görüşünü benimseyen bir İbnü'l-Arabî karşıtı fikriyatın ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Çivizâde'nin de İbnü'l-Arabî'ye ve öğretilerine karşı duruş sergileyen düşünürlerden biri olarak, söz konusu karşıt fikriyatın bir parçası haline gelmiş olması muhtemeldir. Bize göre, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye muhalefetinin somut sebepleri, bu genel tarihi ve sosyal etmenlerin etkisiyle şekillenmiş olmalıdır (Gel, 2010, s. 265).

Elimizde, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı çıkışının somut nedenlerini ortaya koyan ve bu görüşü destekleyen önemli tarihsel deliller bulunmaktadır. Bu delillerden biri, Çivizâde'nin kişisel hassasiyetlerinin etkisini vurgulamaktadır. Çivizâde'nin fetvâ kâtipliğini yapmış olan Le'âlî'nin, Çivizâde'yi tanımlayan şu ifadeleri, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: Le'âlî'nin ifadesine göre, Çivizâde, "Mevlânâ ve zamanımızın Şeyhülislamı, âlimlerin seçkini, müvahhidlerin lideri, mürşitlerin eşsiz örneği, çağının ve asrının biricik şahsiyeti, Şeyh Mehmed Çivizâde hazretleri, akranları arasında zamanın müftüsüdür" şeklinde tanımlanmıştır (Le'âlî, n.d., varak 1b-2'a). Le'âlî, hazırladığı fetvanın giriş kısmında kullandığı "önde gelen âlimlerin özüdür, tevhidi savunanların lideridir, dinsizlerin belini kıran" gibi ifadelerle, Çivizâde'nin İslam'ın tevhid inancı konusunda ne denli duyarlı ve bu inançla çelişen görüşlere karşı ince bir ilim adamı olduğunu vurgulamaktadır. İşte Muhiddin Mehmet'in bu özelliği, onun İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* öğretisine, tevhid inancı açısından karşı durduğunun bir göstergesidir (Gel, 2010, s. 258).

Bu meseleyle ilgili ikinci önemli tarihsel kanıt, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı duruşunun sebeplerini daha net bir şekilde yansıtan, Gülşeni'nin Çivizâde ile yaşadığı meşhur diyalogda geçen şu ifadelerdir; Çivizâde şöyle demiştir:

"Ey yiğit, sen hâfız-ı kütüb müsün? Bu kitaplar (Şerh-i Fusûs li Dâvud Kayserî, Şerh-i Fusûs li Kâşânî) sende ne yapar?" Ben de şöyle yanıtlamışım: "Şeyh'e olan derin sevgimden dolayı,

kütüphanelerin kitabını aldım, götürürüm ki bir ehil bulup da talim edeyim." Çivizâde şöyle demiş: "Yiğit, sen yeni birisin; bu tarz makûlelerin içine düşme, çünkü dalâletten kurtulmak zor olur." Ben de şöyle cevap vermişim: "Her defasında Şeyh'in kitaplarına göz attıkça huşû'um, tazarrum, salâtım, savmım ve takarrübüm artıyor; eğer terk edersem, ters bir şekilde huzurum bozulur." Çivizâde, "Bu makûleler nefsin aldatıcılarındandır, eğer onları terk edip de fıkıh kitaplarına yönelirsen hem dünyana hem âhiretine daha faydalı olur; bilmez misin ki Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin kitaplarına büyük âlimler de katılmıştır?" demiş. Ben de şöyle demişim: "Gerçek söylüyorsunuz, hatta şu an kâdiasker olan Çivizâde Efendi, Şeyh'in ve inananlarının küfrüne fetva vermiş derler..." Çivizâde, "Peygamber (s.a.v.)'den işitmedin mi ki, kendinî ehl-i sohbet olarak kabul etmişti?" demiş. Ben de şöyle yanıt vermişim: "Bu mesele Fusûs'un başında bile gizlidir." Çivizâde, "Bir kişi gördüm, bana böyle dedi" deyince, biz ona itimat etmedik. Çivizâde, "Bu sözler şeriatı aykırıdır ve bunu terk etmelisin" demiş. Ben de şöyle demişim: "Çoğu âlim, bu kitapları şerh etti ve onları methetmişlerdir. Kemâlpaşazâde, mürşid-i kâmil ve müctehid-i fâzıl demıştır; bizim inancımızda hayır yok mu?" Çivizâde, "Bu inançla her kişi doğru yolda olmaz," demiş. Ben de şöyle cevap vermişim: "Bu inançla doğru yolda olan var mı?" Çivizâde, "Çok konuşma, doğru yolu bulana kadar, Hidâye'ye yönel" demiş. Ben de düşünüp, "Bir Şeyh mühdîyi gördü mü?" diye sordum."

Bu diyalog, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'nin öğretilerine karşı olan duruşunun, onun İslam inancının saf ve doğru çizgisinden sapma olarak gördüğü fikirlerle ilgili duyduğu endişeleri yansıtmaktadır (Muhyî-i Gülşenî, n.d., vr. 244b-246ab.).

Çivizâde, Fusûs'u'l-Hikem'in, *dalâlet* içeren ve *uçurum* teşkil eden bir eser olduğunu ileri sürüyordu. Ona göre, bu eserin faydalı gibi görünen yönleri aslında nefsin aldatmacasıydı ve Şeriat'a aykırı fikirler barındırıyordu. Ayrıca, eserin içerdiği itikadın, herkesin hidâyete ermesine yardımcı olamayacağını savunuyor ve İbnü'l-Arabî'nin kitaplarına büyük âlimlerin itiraz ettiğini belirtiyordu. Bu bağlamda, Çivizâde'nin fıkıh kitaplarına yönelmenin daha faydalı olacağına dair önerisi, onun İbnü'l-Arabî'ye Şeriat perspektifinden bir karşı duruş sergilediğini göstermektedir. Bu muhalefetin arkasında, geçmişte İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini eleştiren âlimlerin etkisi bulunduğu söylenebilir. (Gel, 2010, s. 279).

Çivizâde'nin muhalefetinin, Muhyî'nin naklindeki gibi İslam itikadı merkezli olduğuna dair bir başka kanıt, Şeyh Muhammed imzalı bir fetvâdır. Bu fetvâ, Çivizâde'ye ait olduğu büyük olasılıkla belirgin bir şekilde anlaşılacakla birlikte, Le'âlî ve İbnü'l-Edhemî tarafından fetvâların derlendiği mecmualara dâhil edilmemiştir. Ancak, fetvânın içeriği, Fusûs'a yönelik *küfür*, *zendeka* ve *ilhad* suçlamalarıyla, Çivizâde'nin önceki fetvâlarında dile getirdiği görüşlerle uyum göstermektedir. Özellikle "Anı bilüb haktır diyen kimesne zındıktır, sâir kefere gibi değildir, ba'de'l-ahz tevbe dahi iderse katlden halâs olmaz" şeklindeki ifadeler, Çivizâde'nin diğer fetvâlarında da yer almaktadır. Fetvâda, "Padişahımız Sultan Süleyman hazretleri de Fusûs'dir ve Fusûs ile amildir" ifadesiyle, Fusûs'un kabul edilmesinin İslam itikadına ters düştüğü vurgulanmakta ve kitapta yer alan düşüncelerin *küfür*, *zendeka* ve *ilhad* olarak değerlendirildiği belirtilmektedir. Ayrıca, Fetvâda Fusûs'u

doğru kabul eden kişilerin zındık oldukları, tövbe etseler dahi öldürülmelerinin gerektiği vurgulanmaktadır. Fetvâda yer alan hükümler, müslümanların doğru inançlarını korumak adına bu tür yanlış düşünceleri savunanları ve bunlara inananları etkisiz hale getirme gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu fetvânın Çivizâde'ye ait olduğuna dair çeşitli işaretler ve notlar bulunmaktadır (Ketebehu el-fakîr Şeyh Muhammed Çivizade, t.y., vr. 40b-41'a).

Bu fetvâ, Ebussuud Efendi'nin imzasıyla kaydedilmiştir ve Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye yönelik muhalefetinin sebeplerinden birinin, özellikle Fusûs'taki bazı fikirleri *ehl-i sünnet ve cemaat* itikadına aykırı bir *habis akâid* olarak görmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ebussuud Efendi'nin, Fusûs'a Yahudi ilhakı bulunduğu görüşüyle İbnü'l-Arabî'ye karşı çıkma çabası, bu fetvâyı vermiş olmasının bir göstergesidir. Bu fetvâ, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye muhalefetinin yalnızca dinî-fikrî hedeflerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda toplumun itikadının bozulması gibi dönemin dinî ve sosyal sorunlarıyla da ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kanıtlara dayanarak, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı gösterdiği muhalefetin temelinde sadece kişisel dinî ve fikri hassasiyetlerinin değil, aynı zamanda dönemin dinî ve sosyal kaygılarının da etkili olduğu söylenebilir. Çivizâde, bu muhalefetini özellikle *Şer'î itikad* (ehl-i sünnet itikadı) temelinde sürdürmüş ve İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini bu açıdan eleştirmiştir. Bu bağlamda, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye yönelttiği *keüfür*, *zendeka* ve *ilhad* suçlamalarının arkasında hangi düşünceler yer almaktadır? Dahası, tarihsel bağlamda İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirilerinin temelleri nedir? Çivizâde'nin eleştirilerini daha iyi anlayabilmek için, en önemli kaynaklardan biri olan Sofyalı Bâlî Efendi'nin Çivizâde'ye yazdığı *Müşkilâtü'l-Fusûs* risâlesi, özellikle Sofyalı Bâlî Efendi'nin Çivizâde'nin eleştirilerine nasıl yanıtlar verdiğini incelemek açısından önemli bir referans oluşturmaktadır (Gel, 2010, s. 263).

Yapılan değerlendirmelere göre, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye yönelik muhalefetinin gerek temellendirilmesi gerekse eleştirilen İbnü'l-Arabî fikirlerine bakış açısı büyük ölçüde selefî düşünür İbn Teymiyye'nin görüşlerine dayanmaktadır. Çivizâde'nin birçok değerlendirmesini doğrudan İbn Teymiyye'den almış gibi görünmesi, bu bağlantının önemini arttırmaktadır ve bu durum detaylı bir incelemeyi gerektirmektedir. Hem bu bağlantıyı açıklığa kavuşturmak hem de Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye yönelik muhalefet gerekçelerini daha net bir şekilde ortaya koymak için meselenin detaylı bir biçimde ele alınması gerekmektedir. Sofyalı Bâlî Efendi'nin *Müşkilâtü'l-Fusûs* adlı eserinde Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirilerine dair yaptığı açıklamalar, İbn Teymiyye'ye dinî hüküm sorulan Fusûs'l-Hikem üzerine yapılan yorumlarla paralellik gösteren bazı temel meseleleri içermektedir. Bu meseleler arasında *vahdet-i vücûd*, *cebennem azabının sonluluğu*, *Firavun'un imanı*, *putlara tapma* ve *tenzih-teşbih* gibi konular yer almaktadır. Daha somut bir ifadeyle, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı muhalefet gerekçeleri, İbn Teymiyye'ye sorulan ve büyük ölçüde aynı konuları ele

alan sorularla benzerlik göstermektedir. Yalnızca birkaç ek görüş dışında, bu konular birbirine oldukça yakındır (İbn Teymiyye, 1987, s. 147, 148).

İlk bakışta, İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin birçok âlim tarafından eleştirilmîş olması ve bu tür soruların Osmanlı entelektüel çevrelerinde yaygın olarak tartışılması nedeniyle, Çivizâde ve İbn Teymiyye ilişkisi özel bir anlam taşımıyor gibi görünebilir. Ancak, neredeyse aynı muhtevaya sahip bir fetvâ örneği bu durumu farklı bir açıdan değerlendirmemize olanak tanımaktadır.

“Söz konusu fetvâda, şöyle bir soru sorulmuştur: “Değerli âlimler, büyük imamlar ve Müslümanların rehberi olan zatlar, halk arasında yaygınlaşmış bir kitap hakkında ne düşünürler?” Bu kitabın yazarı, eserini yazarken, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) aldığı izni iddia ettiği bir rüyada görerek yazdığını öne sürmektedir. Ancak kitabının büyük bir kısmı, Allah'ın indirdiği kutsal kitaplara ve peygamberlerin sözlerine aykırıdır. Örneğin, kitabın bir yerinde şöyle denmektedir: “Âdem (a.s.), Allah'ın huzurunda gözün görme fonksiyonunun, göz bebeği gibi bir şey olduğu için insan olarak adlandırılmıştır.” Başka bir yerde ise şöyle bir ifade yer alır: “Münezzeh olan Hak, müşebbeh olan halktır.” Ayrıca, Nuh (a.s.)'ın kavmi hakkında şöyle denir: “Eğer onlar, Vedd, Süva, Yeğus, Yeuk ve Nesr putlarına tapmayı terk etselerdi, o zaman bu putları terk ettikleri kadar Hak'tan da habersiz olurlardı.” Ardından şöyle devam edilir: “Çünkü Allah'ın her bir ma'budda bir yönü vardır. Bunu bilen, Allah'a ibadet edilen şekilleri bilir; bilmeyen ise bilmez. İlim sahibi kişi, kime ibadet edildiğini ve Allah'ın hangi şekillerde tecelli edip kendisine ibadet edildiğini idrak eder. Bu farklılık, maddî varlıklardaki organlar gibi bir şeydir.” Hud'un (a.s.) kavmi hakkında ise şöyle denir: “Onlar birbirine yakınlaştılar. Uzaklık ortadan kalktı. Ve cehennem onların varlıklarından silindi. Bu zevkli ve haz verici makamı, hak ettikleri amelleri ve Rablerinin doğru yolu üzere olmaları sebebiyle elde ettiler.” Ayrıca, kendilerine azabın gerekli olduğu diğer kullar hakkında da Allah'ın vaadi (tevhidî) inkâr edilmektedir. Bu kişi bu hususlarda doğruyu kabul eden birini tasdik ederse kâfir sayılır mı, sayılmaz mı? Yoksa bu meselelerle ilgili olarak rıza gösterilebilir mi, gösterilemez mi? Akıl balığ bir kişi bu sözleri duyup da diliyle veya kalbiyle reddetmezse, günahkâr olur mu, olmaz mı? Bizlere açık ve net bir fetvâ verir misiniz? Cevap: Fusûs adlı eserde, yazara ait benzer ifadeler bulunmaktadır. Örneğin, "Putlara ibadet etmekten vazgeçmek cehalettir; yani Nuh kavmi, eğer onlara ibadeti terk etselerdi, Süva, Yeğus, Yeuk ve Nesr'i reddetmiş olurlardı. Bunları terk ettikleri ölçüde Haktan bilgisiz kalacaklardı." Ayrıca, "Hakkın ibadet edilen her şeyde bir yüzü vardır ki, bunu bilen bilir, bilmeyen ise bilmez. Âlim, kime ibadet edildiğini ve ibadetin hangi surette ortaya çıkıp yapıldığını, ayırım ve çokluğun ise duyuşal organlarla anlaşılır olduğunu bilir." Hud kavmi hakkında ise, "Onlar yakınlık noktasında bulunurlar. Bu durumda uzaklık kaybolur ve cehennem onların hakkında ortadan kalkar. Bu şekilde onlar, kazanım açısından yakınlık nimetini elde ederler. Allah, bu makamı onlara ihsanından dolayı vermez, ancak onlar, hakikatlarının gereği olarak bu makama ulaşırlar. Onlar, dosdoğru yol üzere idiler." Buna dayanarak, "Yaratan yaratılmıştır; yaratılmış ise yaratandır. Bunların hepsi aynı hakikattir. Hayır! Belki o, aynı hakikattir" ifadelerine inanan bir kişinin Şeriat açısından ne yapması gerektiği sorulmuş ve şu cevap verilmiştir: "Kâfir ve zındıktır, katledilmesi gereklidir; tevbe etse de katilden kurtulamaz." Bu fetvâ, Şeyh Muhammed tarafından yazılmıştır ve İbnü'l-Arabî'nin Fusûs eserinin içerdiği öğretilere karşı çıkan, onlara karşı çok sert bir tavır sergileyen bir duruşu yansıtmaktadır." (Çivizâde, t.y., vr. 40'a-b).

Ancak, durum ilk izlenimlerin aksine çok daha farklıdır. Çünkü, bu fetvâdaki cevap da dâhil olmak üzere, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye dair fikirleri değerlendirilîş şekli, onun İbn Teymiyye'den doğrudan etkilendiğini ve bu etkinin, soruya verilen yanıtta da belirgin şekilde yer aldığını göstermektedir. Şimdiye kadar ele alınan tüm bu bilgiler ışığında, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı

geliştirdiği muhalefetin gelişimi ve içeriği hakkında şu şekilde bir değerlendirme yapılabilir: Çivizâde'nin kişiliği ve yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda, tasavvufa karşı mesafeli bir duruş sergilediği açıkça görülmektedir (Sofyalı Bâlî Efendi, t.y., vr. 52b).

Eğitim formasyonu açısından bakıldığında, "rivayetçi" bir bilimsel anlayışı benimseyen bir fıkıh âlimi olarak, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'nin kullandığı felsefi ve tasavvufi dile karşı belirgin bir mesafesi olduğu söylenebilir. Bu çerçevede, Çivizâde'nin böyle bir muhalefetin şekillenmesine zemin hazırlayan bir meşrep ve fikrî altyapıya sahip olduğu söylenebilir. Muhtemelen, Mısır Kadılığı görevini yürüttüğü Kahire'deki dönemde bu düşüncelerini daha da derinleştirmiştir (Uludağ, 1987, s. 264-271).

Teftazânî gibi diğer âlimlerin görüşlerinin yanı sıra, özellikle İbn Teymiyye'nin İbnü'l-Arabî ve onun öğretisine yönelik eleştirileriyle de tanışan Çivizâde, bu fikirlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etkilenme, onun düşünce yapısına oldukça uygun olduğu için, doğal olarak İbnü'l-Arabî'ye karşı Selefî bir duruş benimsemesine yol açmıştır. Sonuç olarak, Çivizâde, tıpkı İbn Teymiyye gibi, İbnü'l-Arabî'nin öğretisine karşı kararlı bir muhalefet sergileyen bir figür haline gelmiştir. Ancak, bu muhalefeti açıkça dile getirebilmesi için belirli şartların ve uygun bir ortamın oluşması gerekmektedir. 1530'lu yıllarda, Çivizâde'nin düşünsel birikimi bu noktaya geldiğinde, söz konusu koşullar da olgunlaşmıştı. Bir yandan, Osmanlı'da İbnü'l-Arabî'nin tasavvufi çizgisi yaygın ve etkili bir şekilde varlık gösteriyordu. Diğer taraftan ise, *Bayramiyye-Melâmilik* ve *Halvetiyye* (özellikle Gülşenilik kolu) gibi bazı tarikatlar, ulemâyı ve siyaset otoritelerini rahatsız eden dinî ve toplumsal sorunlar yaratıyordu. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'nden sonra, Osmanlı'da İbnü'l-Arabî karşıtı hareketlerin belirginleşmeye başlamasıyla, bu fikri akımlar entelektüel düzeyde de yankı bulmuştu. Çivizâde, müftülükteki selefi Sa'dî Çelebi ve özellikle onun himayesinde yetişen İbrahim el-Halebi'nin eserlerinden etkilenecek, bu dönemin sağladığı motivasyonla ve inandığı doğrulukla hareket etmiştir (Şeyh Bâlî es-Sofyavî, t.y., vr. 54b).

Çivizâde, İbnü'l-Arabî'ye ve onun öğretilerini benimseyen tasavvuf çevrelerine karşı açık bir muhalefet başlattı. Bu süreçte ilk adımlarından biri, muhtemelen Anadolu Kazaskerliği görevinde olduğu dönemde ya da şeyhülislamlık görevine başladığı ilk yıllarda, İbrahim el-Halebi'nin 945/1538-39 yıllarında kaleme aldığı ve İbnü'l-Arabî'yi ağır suçlamalarla tekfir ettiği *Nimetü'ş-Zerî'a fî Nusreti'ş-Serî'a* adlı eseri desteklemesi oldu. Çivizâde, bu desteğini eseri imzalayarak resmî bir boyuta taşıdı. Ardından, daha geniş yankılar uyandıran faaliyetlere girişti. Bu faaliyetlerin başında, Osmanlı şeyhülislamı olarak verdiği ve İbnü'l-Arabî'yi *küfür*, *zendeka* ve *ilhad* ile suçlayan sert fetvalar yer alıyordu. Çivizâde, bu fetvaların yanı sıra, İbn Teymiyye'nin fikirlerini esas alarak bir risale kaleme aldı. Ayrıca, bazı kaynaklara göre, muhalefetini daha da ileriye taşıyarak İbnü'l-Arabî'nin

mezarının açılmasını ve cesedinin yakılmasını talep etti ve bu önerisini Kanuni Sultan Süleyman'a sundu. Çivizâde, tüm bu faaliyetlerinde İbnü'l-Arabî'nin öğretilerinin, onun ifadesiyle, *şer'î itikada*, yani Sünnî inancına aykırı olduğunu savundu. Sonuç olarak, Çivizâde, XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı geleneğinde Sa'dî Çelebi ve İbrahim el-Halebî gibi isimleri bir kenara bırakacak olursak daha önce görülmemiş bir biçimde ve kapsamda İbnü'l-Arabî karşıtı bir faaliyete öncülük etti (Gel, 2010, s. 265-269).

Çivizâde, İbnü'l-Arabî mektebine karşı İbn Teymiyye'nin görüşlerini savunarak, döneminde farklı bir düşünsel çizgi oluşturmayı amaçladı. Ancak bu yaklaşım, özellikle entelektüel çevrelerde geniş bir destek bulamadı. Bununla birlikte, Çivizâde'nin yaşadığı dönemin yaklaşık bir yüzyıl sonrasında ortaya çıkan "*Kadıızâdeliler Hareketi*" sırasında, İbnü'l-Arabî'nin tekfiri meselesinin yeniden gündeme gelmesi, bu düşünsel çizginin sonraki yıllarda etkisini sürdürdüğünü göstermektedir (Ocak, 1979, s. 217). Çivizâde'nin bu süreçte dolaylı bir rolü olduğu düşünülebilir. Başka bir ifadeyle, İbn Teymiyye'nin görüşlerini savunan bir âlim olarak Çivizâde (Muhyiddin) ve diğerleri fikrî temelleri aynı selefi geleneğe dayanan sonraki yüzyılda ortaya çıkan *Kadıızâdeliler Hareketi*'nin öncülerine ilham vermiş ve onları etkilemiş olabilir.

Sonuç

Muğlalı Şeyhulislam Çivizâde Muhyiddin Mehmet Efendi ve diğer Çivizâdeler XVI. yüzyılda Osmanlı entelektüel geleneğinde, özellikle İbnü'l-Arabî'ye karşı gösterdiği sert muhalefetle dikkat çekerler. İbnü'l-Arabî'yi *küfür*, *zendeka* ve *ilhâd* gibi ağır suçlamalarla itham eden Çivizâde (Muhyiddin) onun öğretilerini kesin bir şekilde reddetmiştir. Çivizâde'nin bu tavrı, onun rivâyetçi bir ilmî zihniyete sahip olmasından ve fikhî meselelerde titizlikle bu zihniyete bağlı kalmasından kaynaklanmaktadır.

İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücud* öğretisinin tasavvufî düşünce üzerindeki derin etkileri, Çivizâde'yi geleneksel ve katı bir yaklaşım benimsemeye yöneltmiş, böylece bu öğretiyi sapkınlık olarak görmesine neden olmuştur. Dönemin diğer âlimlerinin ve müelliflerinin değerlendirmeleri de Çivizâde'nin görüşlerini doğrulamaktadır. Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye karşı takındığı sert tutum, Aynı zamanda Tasavvufa, Mevlevîlere karşı yaklaşımı yalnızca kişisel bir tercihten veya bir âlim-sûfi anlaşmazlığından ibaret değildir. Bu muhalefet, aynı zamanda daha derin, tarihsel ve teorik bir temele dayanmaktadır. Çivizâde'nin ilmî yaklaşımı, *ehl-i zâhir* ve *ehl-i bâtın* arasındaki felsefî ve metodolojik farklılıklarla şekillenmiş, Osmanlı toplumundaki dinî ve içtimâî şartlar da bu durumu etkileyen faktörler arasında yer almıştır. Özellikle, İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücud* öğretisinin güçlü bir etkiye sahip olduğu ve bazı sûfî çevreler tarafından benimsendiği dönemde, Çivizâde gibi gelenekselci bir âlimin bu öğretiyi reddetmesi, onun sert bir duruş sergilemesine yol açmıştır.

Çivizâde'nin tavrı, yalnızca teorik bir eleştiriyle sınırlı kalmamış, dönemin toplumsal ve siyasî atmosferiyle de şekillenmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Arap coğrafyasını fethetmesinin ardından, İbnü'l-Arabî'nin öğretileri halk arasında *zendeka* ve *ilhâd* olarak nitelendirilmeye başlanmış, bu da İbnü'l-Arabî karşıtı hareketlerin güç kazanmasına neden olmuştur. Çivizâde de bu akıma katılarak, İbnü'l-Arabî'yi *küfür* ve *zendeka* ile suçlamış, bu tavır onun ideolojik ve tarihsel bağlamda hareket etmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, Çivizâde'nin İbnü'l-Arabî'ye ve Tasavvufçulara, Mevlevîlere karşı gösterdiği muhalefet, yalnızca bireysel dinî ve ilmî hassasiyetlerden kaynaklanmamış, aynı zamanda dönemin dinî, toplumsal ve felsefî yapısından etkilenmiştir. Bu muhalefet, geniş çaplı bir dinî ve düşünsel tartışmanın parçası olarak şekillenmiş, İbnü'l-Arabî'nin öğretilerinin Sünnî itikadına aykırı olduğuna dair endişeleri dile getirmiştir. Çivizâde'nin fikirleri, Osmanlı'daki tasavvufî düşüncenin karşısında selefi bir duruşu savunmuş olsa da bu fikirler dönemin entelektüel çevrelerinde geniş kabul görmemiştir. Ancak bir yüzyıl sonra *Kadıızâdeliler* gibi hareketlerde İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirilerin yeniden gündeme gelmesi, Çivizâde'nin etkisinin dolaylı bir şekilde devam ettiğini ve Osmanlı düşünsel geleneğini uzun vadede şekillendirdiğini göstermektedir. Bu hareketin esasında fikri derinliği Çivizâdelerin geçmiş zamandaki tutumlarına dayandığı anlaşılmaktadır. Bu konu ile alakalı çalışmalar Osmanlı toplum yapısının inanç eksenindeki tavırlarını analiz açısından önem arz etmektedir. Bundan dolayıdır ki bir toplumun tarihsel planda etkilerini gözlemlemenin temel çözümü toplumun inancının yansımaları olmuştur.

Kaynaklar

- Altınay, A. R. (2000). *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı* (Haz. A. Uysal; 2. baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aydın, A. (2006). *Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin fikrî görüşleri ve fetvaları* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez.
- Bayraktar, M. (1988). *Kayserili Dâvûd (Dâvûdu'l-Kayserî)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Baysun, M. C. (1997). Çivizâde. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (cilt 3, ss. 438-439). MEB Yayınları.
- BOA/ A. {DVNSMHM.d. 124/317 Fi evası-ı C. 1130/12-21 Mayıs 1718.
- BOA/ AE.SAMD.III 81/8100 I-10 Ca 1141/14 Ocak 1726.
- Çivizâde Mehmed Efendi (t. y.). *Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızade Mehmed, No. 251.
- Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (t. y.). *Fîmâ Yeteallaku bi'l-Hidâye ve't-Tehvîb ve Şerhi'l-Mevâkef*. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, No. 802, varak 59'a-66b.
- Çivizâde (t. y.). *Fetâvâ ale'l-Fusûs, Def'u'l-Fusûs*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, No. 37208, varak 40b-41'a.
- Demirli, E. (2012). Vahdet-i vücud. İçinde *DİA* (cilt 32, ss. 431-435). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durusoy, A. (2012). Vahdet. İçinde *DİA* (cilt 32, ss. 430-431). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gel, M. (2010). *XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumunun dinî meselelerine muhalif bir yaklaşım: Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmet Efendi ve fikirleri üzerine bir inceleme* [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Tez.
- İbiş, F. (2015). Kelamî ontoloji açısından vahdet-i vücudçu tevhit anlayışına bazı eleştiriler. İçinde *CÜİFD*, 19(1), 70.
- Kara, M. (1987). İbn Teymiyye'nin İbn Arabî'ye ve vahdet-i vücuda bakışı. *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, II/41-43.
- Kara, M. (2008). Çok uzak çok yakın: İbn Arabî-İbn Teymiyye mukayesesi. *Tasavvuf Dergisi*, 9(21).
- Kâtip Çelebi. (t. y.). *Keşfü'z-Zunûn*, 2, 1264.
- Kâtip Çelebi. (t. y.). *Mîzânü'l-Hakik fî İhtiyâri'l-Ebakk*, 301.
- Kehhale, Ö. R. (1957). *Mu'cemu'l-müellifîn* (I-XV, IX, 66).
- Kılıç, M. E. (1996). *Fusûsu'l-Hikem*. İçinde *DİA* (cilt 13, ss. 234). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, M. E. (1999). *Mubiddîn İbnü'l-Arabî*. İçinde *DİA* (cilt 20, ss. 493). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kubat, M. (2019). *İbn Teymiyye'nin İbn Arabî eleştirisi*. 9(18), 1-5.
- Le'âlî (t. y.). *Mecma'u'l-Mesâ'ilî's-Şer'iyye fî'l-'Ulûmî'd-Dînîyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, No. 1066, varak 1b-2a.
- Lekesiz, M. H. (t. y.). *Osmanlı ilmî zihniyetinde değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)*.
- Muhyiddin İbn Arabî (1992). *Fusûsu'l-Hikem* (Çev. N. Gencosman). İstanbul: MEB Yayınları.
- Muhyî-i Gülşenî (t. y.). *Reşahât-ı Muhyî*, varak 244b-246a. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No. 1036, varak 130.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin (1928). *Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul: Tarih Encümeni Külliyyatı.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin (1978). *Devhatü'l-Meşâyib (Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nev'îzâde Atâî (1989). *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Sakâ'ike (Şakâ'ike-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri Cilt II)* (Haz. A. Özcan). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1983). XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda dinde tasfiye (püritanizm) teşebbüslerine bir bakış: 'Kadızedeliler hareketi'. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 17-21(1-2), 208-225.

- Ocak, A. Y. (1999). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülbidler yahut dairenin dışına çıkanlar (15.-17. yüzyıllar)* (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2005). İbn Arabî'nin öğretisinin Osmanlı dünyasında karşılığı. İçinde (Haz.) A. Y. Ocak, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* (ss. 89-111). Ankara: TTK Yayınları.
- Sancar, F. (2015). Bağnaz bir selefi mi endişeli bir entelektüel mi? (İbn Teymiyye'nin eleştirel ve reaksiyoner karakteri hakkında). *Dini Araştırmalar*, 18(46), 97-125.
- Şeyh Bâlî es-Sofyavî (t. y.). *er-Risâletü li-Müşkilâti'l-Fusûs*, varak 52.
- Şeyh Bâlî es-Sofyavî (t. y.). *er-Risâletü li-Müşkilâti'l-Fusûs*. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, No. 1166, varak 52a-54b.
- Şeyhülislam Ahmed İbn Teymiyye (1987). *İbn Teymiyye Külliyyatı (Cilt II)*. İstanbul: Tevhid Yayınları.
- Takiyyüddin bin Abdülkâdir et-Temimî (t. y.). *Tabakâtu's-Senîyye fî Terâcimi'l-Hanefîyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, No. 829.
- Taşköprizâde (t. y.). *Şakâyıkü'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, No. 753.
- Tunçay, Ş. (1950). *Çivizâde Ailesi* [Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Uludağ, S. (t. y.). *İsrakilik Mensubu Olarak Kâtip Çelebi, Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*.
- Uzunçarşılı, İ. H. (t. y.). *İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yalçın, A. (2019). İbn Teymiyye'de selefi düşünce-tasavvuf ilişkisi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 142.